

Előszó

*További közelítések a filológiához
mint kulturális gyakorlathoz*

A *Metafilológia* című kétkötetes szöveggyűjtemény második kötetét tartja kezében az olvasó. Az első kötet a *szöveg*, a *variáns* és a *kommentár* kategóriái köré szerveződött,¹ és azt mutatta be, hogy miért kényszerül az 1990-es évektől kezdődően a nyugati filológia saját magát három tekintetben is újragondolni. (Hogy egyébként mennyire problematikus „nyugati” filológiáról beszélni, arra éppen jelen kötet néhány írása fog reflektálni.) Egyrészt azért, mert a humántudományok időközben, főleg rendszerelméleti és praxeológiai nézőpontból, különféle gyakorlatok és technikák változó konfigurációkban szentesített együtteseiként váltak megfigyelhetővé és reflektálhatóvá. Másrészt azért, mert a filológiai tudományok egyik alapfogalma, a „szöveg”, elsősorban posztstrukturalista és médiatudományi kezdeményezések nyomán, elveszteni látszik megkérdőjelezhetetlen státusát. Harmadrészt pedig azért, mert a szövegre (annak közvetítő közegeire, áthelyeződéseire, átváltozásaira) irányuló média- és társadalomtörténeti vizsgálatok – párhuzamosan az irodalomtudomány kultúratudományi újrapozicionálásának újabb és újabb kísérleteivel – a filológiai tevékenység és az anyagi kultúra, valamint az ún. „(média)technikai a priori” összefüggéseire terelték a figyelmet. Ez utóbbi annyit tesz, hogy az írással és szöveggel való foglalatosság formái, továbbá az írás- és szöveg feldolgozásainak technikái terén végbement átöröések és változások alapvetően befolyásolják – minden elméletalkotáson „innen” –, hogy mit értünk filológián.

1990 után az angol–amerikai Új Könyvészet, a francia háttérű Új Filológia és a német „kiadástudomány” irányzatai mind azt szorgalmazták – s éppen ezt fejtettük ki bővebben az első kötet előszavában –, hogy

¹ *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs – KELEMEN Pál – KRUPP József – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2011 (Filológia, 2).

a „filológiai kérdés” egyszerre irányuljon a filológia (mindig új meghatározást nyelő, hiszen nem egykönnyen rögzíthető) tárgyaira és magukra a filológiai műveletekre, amelyeknek működése nem ott kezdődik, ahol az írásos dokumentumok létrejötte véget ér. Épp ellenkezőleg: magában az írásban eleve ott munkál „a filológiai mozzanat” – gondoljunk a törlés, javítás, kommentálás gesztusainak elemi összefonódására az írás mindenfajta aktusával –, és a szövegek keletkezésének, forgalmazásának, hagyományozásának, archiválásának, tudományos és nem tudományos feldolgozásának folyamataiban minduntalan tetten érhetők a filológiai műveletek. Így az a kultúratudomány és tudománytörténet, amely az írásaktusok és az írásos dokumentumok különféle feldolgozásai során végrehajtott műveletek és társadalmi gyakorlatok feltárása iránt érdeklődik, nem egykönnyen választható el attól, amit mi „filológiai kérdésnek” vagy „metafilológiának” nevezünk.

Ezen a ponton talán érdemes felidéznünk, milyen értelemben használtuk utóbbi kifejezést, és talán érdemes még egyszer körüljárunk a vele jelölni kívánt jelenséget, mármint azt, hogy a „filológiai kérdés” az 1980–1990-es évek fordulóján elkezdett mást jelenteni, másra vonatkozni, mint előtte. (Amivel persze műfaji szempontból ez az előszó, legalábbis egy-két bekezdés erejéig, óhatatlanul a szöveggyűjtemény első kötetéhez írt korábbi előszavunk kommentárjává is válik.) A „filológiai kérdés” megváltozását – a „metafilológia” fogalma éppen erre utal – olyan folyamatként fogtuk fel, amelynek során a filológiai tevékenység elkezdett a maga rendszerén belül reflektálni a saját keretfeltételeire.² A *meta*-prefixum mindkét, episztemológiai és eredeti jelentésének sajátos történeti kombinációjaként írtuk le a folyamatot. Eszerint a filológiai tevékenységben felerősödött a reflexív mozzanat, az arra való *reflexió*, hogy mennyiben feltételezettek a műveletei immár nem csupán elméletileg, hanem az anyagszerű és tágabb diszkurzív környezet által, és a reflexiónak ez a sajátos formája volt az, amely képessé tette a filológiát arra, hogy *túllépjen*

² Ez a filológia területén beálló változás akár be is illeszthető egyéb, vele párhuzamosan zajló ún. „metaizációs” folyamatok sorába. Ehhez újabban lásd pl. Uwe WIRTH, „Mi mutatkozik meg, amikor irodalmat mutatunk be?”, ford. LÉNÁRT Tamás = *Múzeum-elmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*, szerk. PÁLKÓ Gábor, PIM-Ráció, Budapest, 2012, 273–287, itt 273.

egy bizonyos, a „puszta rekonstrukció” 19. századból fennmaradt ideológiájának örökségén.

Már korábban is látszott, de az azóta eltelt idő csak megerősített bennünket abban, hogy a *reflexiónak* az a módja, amely a filológiát képes volt hozzásegíteni ahhoz, hogy *túllépjen* egy bizonyos történeti állapotán és önértelmezésén, annyiban különös, hogy nem feltétlenül kapcsolódik össze valamiféle *tudatosulással*, ahogy az Hegel nyomán sokáig természetesnek tűnt. Reflexió és tudatosulás természetes összekapcsolódását a beváltatlanul maradó ígéret szerkezete hordozta: az abszolút tudás, a tudatosulás folyamatának célja elvileg elérhető, ám folyamatosan kitolódik a meghatározatlan jövőbe, így nem marad más, mint a végtelen közelítés ehhez az állapothoz, amely közelítésnek az instanciája a reflexió. E szerint a séma szerint a filológia az önmagára irányuló reflexiója során egyre nagyobb tudással rendelkezne magáról, ami a tudománytörténeti valóságban végső soron az elméletileg megalapozott (önmaga keretfeltételeivel tisztában levő) filológia kifejlődését jelentené. Ebben az állapotban szűnne meg a filológia elmélete és gyakorlata közti különbség, de miután ehhez az állapothoz csak közelíteni lehet végtelenül, ennek a megkülönböztetésnek a filológia tekintetében fenn kell maradnia.

Amikor korábban arra utaltunk, hogy a filológiában végbemenő, szóban forgó folyamat, a filológiai kérdés átalakulása, nem a „filológia filozófiájának” mint a filológiai gyakorlatot hordozó „alap” és a filológiai gyakorlat keretfeltételeit vagy előfeltételeit tisztázni képes instancia várva várt kifejlődésként, hanem inkább – Friedrich Schlegel tautologikus kifejezését kölcsönvéve – a „filológia filológiájának” intenzívvé válásaként volna inkább leírható, nem adtunk konkrét ajánlatot arra, hogy hogyan kellene elképzelni azt, ami a filológia sajátja és tulajdonképpeni teljesítménye: a tudatosulás nélküli reflexiót, amely szakít a beválthatatlan ígéret szerkezetével. A „metafilológia” jegyében kívánjuk most megragadni azt a filológia tudománytörténetének újabb alakulásában általunk megsejtett tendenciát, hogy szakítani tud a beválthatatlan ígéret struktúrájával, és így önmaga bármiféle elméleti vagy filozófiai megalapozásának az igényével. (Gondoljunk a naiv igényre és végső soron megvalósíthatatlan feladatra, hogy egy szövegkiadás a közölt szövegen kívül a szöveg előállításának *minden* műveletét is bemutassa.) Ha elfogadjuk a fentebb

is megfogalmazott állítást, mely szerint a „filológiai mozzanat” eleve ott van minden írásaktusban (és nem csak valami az íráshoz utólagosan hozzájáruló dolog), valamint azt, hogy ott van mind a tudományos, mind a nem tudományos íráshasználatban, akkor körvonalazódhat annak a tudományos környezetben művelt filológiának a szerepe is, amely úgy kíván reflektálni erre a „filológiai mozzanatra”, hogy közben ki van iktatva belőle a tudatosulás beválthatatlan ígérete. Az ilyen tudományos filológiára az a szerep hárulhat, hogy újabb és újabb kombinációkban és konstellációkban mutassa be, vigye színre, állítsa ki, tegye láthatóvá a tudományos és nem tudományos íráshasználatok filológiai mozzanatait (értsd itt: diszkurzív kódok és médiatechnikai lehetőségek által szabályozott műveleteit), és ezzel állítson elő olyan komplexitást – és végső soron új, sajátosan rá jellemző, csak általa előállítható tudást –, amely által differenciáltabban vagyunk képesek látni mind a mindennapok, mind az irodalom, mind a tudományok rutinizált, habitualizált íráshasználati formáit. Maga is olyan írásjeleneteket állítson elő, amely írásjelenetek a tárgyait képezik, miközben egyre összetettebben engedje megmutatkozni ezen írásjelenetek egyes komponenseit és a köztük fennálló kapcsolatokat.

Ez a kötet – amely egyszersmind egy nagyobb ívű, négykötetes vállalkozás része is³ – a szöveg, a variáns és a kommentár hármasát a *szerző*, a *könyv* és a *jelenetek* trinitásával egészíti ki. Az alábbiakban, e három kategória metafilológiai létjogosultságát indokolva, a szöveggyűjteményben megjelenő legfontosabb nézőpontokat összegezzük. A válogatásnak – hasonlóan az első kötethez – fontos szempontja volt, hogy a legismeretesebb értekezőket, irányzatokat és kutatási területeket mutassuk be, és hogy a modernség mellett méltányos figyelemben részesítsük az antikvitás, a középkor és a kora újkor textuális kultúráit is. Ám – eltérően az első kötettől – ezúttal tudatosan játszottunk rá arra, s itt elsősorban a harmadik tematikus egységbe sorolt tanulmányokra gondolunk, hogy (összefüggésben a vizsgált témával, pontosabban azzal, ahogyan mi tekintünk rá) ne valamiféle „egész” képzetét keltsük, inkább egyfajta filológiai *Wunder-*

³ A *Metafilológia* két kötetén kívül két tanulmánykötet tartozik a sorozathoz: *Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán – SIMON Attila – TVERDOTA György, Ráció, Budapest, 2009 (Filológia, 1); *Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál – KOZÁK Dániel – KULCSÁR-SZABÓ ERNŐ – MOLNÁR GÁBOR Tamás, Ráció, Budapest, 2011 (Filológia, 4).

kammer meglátogatását kínáljuk az olvasónak, amely különféle befogadói attitűdöket tesz lehetővé: kinek-kinek magának kell eldöntenie, hogy pusztán kíváncsiságának, történetileg és/vagy elméletileg kiélezett figyelmének, netán a szövegek mint materiális artefaktumok iránti fizikai (magnetikus) vonzódásának enged-e inkább.

A *szerző* problémájának kapcsolatát a fent jelzett összefüggésrendszerrel aligha kell részletesen magyarázni. Michel Foucault nevezetes és megkerülhetetlen előadása⁴ eleve a filológiai kérdés feltételét diszkurzív értelemben egyáltalán lehetővé tevő alapszöveg. Foucault szerint – ismeretes módon – a szerzőség olyan funkció, amely meghatározza a diszkurzusok (s így a szövegek) elő- és utóéletét: produkcióját, recepcióját, klasszifikációját, archiválását és így tovább. A szerző-funkció tehát olyasvalami, ami egyszerre kiváltója az írásos dokumentumok által, azokban és azokon végrehajtott műveleteknek és praxisoknak, ugyanakkor ezeknek a műveleteknek és praxisoknak az eredményeként is szemlélhető. A szerzőségre irányuló figyelem következőképpen a metafilológiai figyelem egyik variánsa: amikor a szerzőségre vagyunk kíváncsiak, nem csak arra kérdezzük rá, hogy az írásos dokumentumok keletkezésének, forgalmazásának, hagyományozásának, archiválásának, tudományos és nem tudományos feldolgozásának folyamataiban milyen szerepet játszik az, hogy egy-egy gondolatot, képzetet vagy szöveget kinek tulajdonít a hagyomány, hanem arra is rákérdezzük, hogy a szövegekkel való foglalatosság milyen formái, műveletei, rutinjai vezettek el oda, hogy a szerzőség egyáltalán kialakulhatott olyan funkcióként, amely aztán elemi meghatározójává vált a szövegekkel való foglalkozásnak. A foucault-i koncepciót – amely a modern szerzőség kialakulását a szerzői jog megjelenéséhez köti⁵ – a kötetünkben közölt tanulmányok eszmétörténeti, médiatörténeti és társadalomtörténeti perspektívákkal kiegészítve gondolják tovább, különös tekintettel olyan belátásokra, amelyek erőteljesen provokálják az irodalomtörténeti munkában elkerülhetetlenül mindig újraképződő modern szerzőfogalmat. Ezek közé tartoznak az „együttmű-

⁴ Michel FOUCAULT, „Mi a szerző?”, ford. ERŐS FERENC – KICSÁK LÓRÁNT = *Uő, Nyelv a végtelehez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 119–145.

⁵ Vö. Martha WOODMANSEE, „A zsenialitás és a szerzői jog. A »szerző« létrejöttének gazdasági és jogi feltételei”, ford. KISÉRY ANDRÁS, *Vulgo* 2000/3–5, 363–380. A *Vulgo* e számának tematikus blokkja a szerzőség kérdésével foglalkozik.

ködéses szerzősége”, a „társadalmi szerzősége” vagy éppen a modern szerzőfogalomnak a „kiadói fikcióból” – tehát egy kifejezetten fikcionális, szépirodalmi (ám a filológiai mozzanatot nagyon is anyagi értelemben implikáló) gesztusból – való eredeztetésére irányuló megfontolások.⁶

A *könyv* problémája, a szerzőség kérdéséhez hasonlóan, az egyik leggyakrabban felmerülő filológiai kérdés. A már az első kötet előszavában és részben tanulmányaiban is megelölegezett könyvtörténeti perspektívát igyekeztünk a lehető legteljesebb módon bemutatni, egyaránt teret adva az angolszász „könyvtörténet”, valamint a francia hátterű „társadalomtörténeti könyvtörténet” alapszövegeinek,⁷ de nem megfedkezve egyrészt a könyvnyomtatás előtti „könyvek” (papirusztekercsek, pergamenkódexek), másrészt a Gutenberg-galaxison belül is fontos szerephez jutó kéziratok szerepéről sem. A társadalomtörténeti, diskurzustörténeti, médiatörténeti, antropológiai kontextusok a könyvre irányuló figyelem erőterében végül mind oda vezetnek, hogy arra legyünk kíváncsiak: mi mindent lehet *csinálni* a könyvvvel? Kinyomtatni, megvenni, eladni, gyűjteni, kölcsönadni, kölcsönvenni, ellopni, elveszteni, szétépíteni, összefirkálni, kidobni, elégetni, reciklálni stb., és egyébként – erről azért (még) ne feledkezzünk el – el is lehet olvasni. (A sokféle megközelítés és eset közös pontjának az tűnik, hogy nem a szöveginterpretációnak 1800 körül intézményesült, és az irodalomtudományban máig konzervált módját tekintik a könyvvvel való foglalatosság *tulajdonképpeni* formájának.) A könyvtörténeti vizsgálódások – amelyek a könyvet mint anyagi artefaktumot és az általa, benne, rajta végrehajtott műveleteket és gyakorlatokat vizsgálják – tehát éppen az emberi és nem emberi cselekvésekre kíváncsiak, és a könyvre mint ezeknek a cselekvéseknek az anyára, tárgyára és környezetére. Ezzel összefüggésben természetesen mindazok az intézmények is górcső alá kerülnek, amelyek a könyvekkel kapcsolatos cselekvések színtereit biztosítják, a nyomdai és kiadói vállalkozásoktól (ezek gazdaságtörténeti vonatkozásaival együtt) a könyvtárakon át a múzeumokig, ahol a könyv mint kiállításra szánt tárgy is megjelenhet. A könyvek történetével való foglalkozás természetesen nem új

⁶ Vö. még *Helikon* 56 (2010/4), A szerző poétikája című tematikus szám.

⁷ Roger Chartier magyarul már eddig is hozzáférhető munkáiból jó néhánynak a fel-sorolását lásd *Metafilológia* 1, „Előszó”, 36, 53. jegyzet.

keletű: magyar viszonylatban a Magyar Könyvszemle csaknem 140 évnyi anyaga lehet ennek a tanúja. A 20. század második felében induló könyvtörténeti irányzatok azáltal nyitottak új perspektívát, hogy a könyv társadalomtörténeti használatát és a könyv olvasását egymás összefüggésében voltak képesek láttatni (és itt ne feledkezzünk meg Új Historizmus erős hatásáról, ahol egyszer már összetalálkozott társadalomtörténet és irodalomtörténet; a könyv témája kapcsán ez a találkozás ismétlődik meg, amihez mi a filológiai kérdezmód perspektíváját kínáljuk transzponáló kontextusként).

Végül: a *jelenetek*. Ez a hármas legösszetettebb tagja, és talán ennek a címe szorul leginkább magyarázatra. Ebben a tematikus egységben a filológiára irányuló kortárs reflexiókból adunk bőséges válogatást, kezdve a szimbolikusan 1990-re tehető „filológiai fordulat” alapdokumentumaival, de mindinkább elmozdulva olyan perspektívák felé, amelyek akár a jelenlét-filozófia, akár a posztkoloniális elmélet, akár a médiatörténet, akár az irodalmi szövegek, akár az „irodalomtudomány mint kultúratudomány”⁸ vagy „filológia mint kultúratudományosan értett irodalomtudomány”, akár éppen a praxeológia irányából (az itt megfogalmazottak szempontjából talán ez az egyik legigéretesebb megközelítés) úgy tekintenek a filológiára, mint amely lehetőséget biztosít arra, hogy friss szemmel vizsgáljuk meg, mit is művelnek mindazok, akik írásos dokumentumokon hajtanak végre különböző műveleteket. (Legyenek akár irodalomtörténészek, szövegkiadók, értelmezők, vagy éppen a szöveg/könyv társadalomtörténészei. S mint ilyenek: filológusok.) A maguk egészen eltérő irányából a különböző szövegek egyaránt a „mit csinálunk” kérdésére keresik a választ. Ám ezek a válaszkeresések, hogy viszatérjünk a cím kérdéséhez, egyszersmind „jelenetek” is: demonstrációi,

⁸ Az e tárgyban folytatott Haug–Graevenitz-vita magyarul is olvasható (vö. *Intézménység és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 167–234). Az 1990-es években főleg Németországban kiteljesedő vita egyik központi kérdése az volt, hogy a kultúratudományos fordulattal elveszti-e az irodalomtudomány a tárgyát és határtalanává válik-e a tárgyterülete, és ha igen, akkor (konzervatív, rekonstruktív értelemben vett és nem médiatudományos ihletettségű) „újrafilologizálással” kell-e fellépni ellene. Ehhez lásd pl. a *Kommt der Literaturwissenschaft ihr Gegenstand abhanden? [Elveszti-e tárgyát az irodalomtudomány?] címmel több körben folytatott vitát (Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft* 41 [1997], 1–8; *Uo.*, 42 [1998], 457–507; *Uo.*, 43 [1999], 447–487).

színrevitelei, performanszai vagy kiállításai (sőt *guided tour*jai) – az itt említett fogalmak nélkülözhetetlenek látszanak akkor, amikor az irodalomtudomány kortárs lehetőségein gondolkodunk – azoknak a műveleteknek, amelyeket ők maguk is végrehajtanak. A „jelenet” motívuma az előző kötetből kiadástudományi kontextusban lehet ismerős: Stephan Kammer a genetikus kritika szövegkiadói gyakorlatáról adott kritikájában az egyes, pontszerű „írásesemények” nem szükségszerűen célelvű alkotásfolyamatba foglalt reprezentációjának a szükségességéről beszél, amivel voltaképpen a mindenkor egyedi írásjelenetek megfelelő szövegkiadói reprezentációját szorgalmazza.⁹ Hogy több itt közölt írásban is felbukkan, egyáltalán nem a véletlen műve, hanem egyértelmű jele a fogalom konjunktúrájának: Erich Kleinschmidt a szerzőség „eredetjeleneteiről” ír, Lisa Maruca „nyomtatásjelenetekről”, Rüdiger Campe (nevezetes esszéjében, amelyre azóta egész kutatási irány épült)¹⁰ „írásjelenetekről”, Christian Benne ezek ellenpárjaként még „olvasásjelenetekről” is, Jürgen Paul Schwindtnak az itt közölt írást is magában foglaló hosszabb távú vállalkozása pedig a filológia „ősjeleneteinek” ered a nyomába. Nem titkolt szándékunk, hogy ezzel a gazdag harmadik blokkal, de kétkötetes vállalkozásunk egészével azt sugalmazzuk: a tudományos és nem tudományos írásjelenetekben gondolkodás hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy „elébe menjünk” elmélet és gyakorlat hagyományos megkülönböztetésének, hiszen a hagyományosan „elméletinek” mondott szövegek is leírhatók bizonyos írásjelenetek (ami egyben azt jelenti: a kereteik között végzett írásgyakorlatok) termékeiként.

A metafilológiává váló filológia – ha helytállónak bizonyul a fentebb vázolt sejtésünk – sajátos gyakorlattá válhat, amely olyan írásjeleneteket produkálhat, amelyek különleges és egyedi teljesítménye abban állhat, hogy megfigyelhetővé képesek tenni, és ezáltal meg képesek haladni a szövegekkel való foglalatosság elméletének és gyakorlatának megkülönböztetését.¹¹

A szerkesztők

⁹ Stephan KAMMER, „Textúra”, ford. KELEMEN Pál = *Metafilológia* 1, 179–191.

¹⁰ Vö. www.schreibszenen.net.

¹¹ „Szükséges, hogy megszabadítsuk gondolkodásunkat az elmélet és a gyakorlat régóta nem kielégítő megkülönböztetésétől.” Martin HEIDEGGER, „A művészet eredete és a gondolkodás rendeltetése”, ford. SZIJJ Ferenc, *Athenaeum* 1 (1991/1), 67–81, itt 75.